

## การลบสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาสุทนต์ สุธตฺตจิตฺโต (สารวงษ์)<sup>1</sup>

### บทคัดย่อ

หลักคำสอนเรื่องสมมติบัญญัติ หรือ สมมติและบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น เกี่ยวข้องกับสมมติสัจจะและปรมาตมสัจจะ สาเหตุที่ทำให้เกิดการหลงสมมติบัญญัตินั้น มาจากกิเลสคืออวิชชา ตัณหาทิฏฐิ และความสัมพันธ์ระหว่างกิเลสเหล่านี้ ส่วนผลที่เกิดจากการหลงสมมติบัญญัตินั้น มี 2 ระดับ คือ (1) ผลในระดับโลกียะ (2) ผลในระดับโลกุตระ ผลในระดับโลกียะ คือ เกิดความเห็นผิดจากความเป็นจริง เรียกว่า วิปลาส 4 ประการ (วิปลาส 4) คือ (1) เห็นในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง (นิจฺวิปลาส) (2) เห็นในสิ่งที่ไม่สุขว่าสุข (สุขวิปลาส) (3) เห็นในสิ่งที่ไม่งามว่างาม (สุวิปลาส) และ (4) เห็นในสิ่งที่ไม่มีความเป็นตัวตนว่ามีตัวตน (อัตตวิปลาส) ผลในระดับโลกุตระ คือ ไม่สามารถเลื่อนภูมิจิตภูมิธรรมได้ หรือสามารถเลื่อนภูมิจิตภูมิธรรมได้อย่างช้าๆ

วิธีการลบสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น คือ การถอนอวิชชา ตัณหาและทิฏฐิ วิธีการนี้ คือ การสร้างและพัฒนาปัญญา โดยการรับฟังคำสอนจากคนอื่น (ปรโตโฆส) และการนำมาคิดพิจารณาอย่างรอบคอบแบบคายน (โยนิโสมนสิการ) เกี่ยวกับสติปัฏฐาน 4 ทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ความเห็นถูกต้อง เกี่ยวกับสติปัฏฐาน 4 เรียกว่า เกิดปัญญา เกี่ยวกับสติปัฏฐาน 4

ส่วนวิธีการวางตัวต่อสมมติบัญญัตินั้น คือ ต้องรู้จัก เข้าใจ ยอมรับ ใช้แก้ไข และปล่อยวางสมมติบัญญัติอย่างถูกต้องเหมาะสมตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท ผลที่เกิดขึ้นจากการลบสมมติบัญญัตินั้น คือ (1) ทำให้รู้แจ้งสมมติสัจจะและปรมาตมสัจจะตามความเป็นจริง (2) ทำให้เกิดมีความบริสุทธิ์แห่งกาย วาจาและใจ ในระดับโลกียะ หรือ โลกุตระ

### ABSTRACT

The principles of Sammatipaṅkatti or convention and designation in Theravāda Buddhism are concerned with conventional truth and absolutetruth. The causes which lead to delusion in Sammatipaṅkatti are mental defilements : ignorance, craving, wrong view, and the interaction between these three defilements. In addition, the results of delusion in Sammatipaṅkatti can be found in two levels: firstly, levels of un noble planes of existence (Lokiya), and secondly, levels of noble planes of existence (Lokuttara). The result at levels of un noble planes of existence are wrong views from the truth called “Four Distortions” (Four Vipallāsas) and include : *regarding what is impermanent is permanent (Niccavipallāsa) regarding what is painful as pleasant (Sukhavipallāsa) regarding what is foul as beautiful (Subhavipallāsa), and-regarding what is non-self as a self (Attavipallāsa).* The result at levels of noble planes of existence are unable to move the state of mind in dhamma or are able to move the state of mind in dhamma but yet slowly.

The method of elimination of Sammatipaṅkatti in Theravāda Buddhism is used to eliminate ignorance, craving and wrong view. This

<sup>1</sup> นักศึกษาระดับปริญญาโทศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การลบสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท” โดยมี ผศ.ดร.ปรุตม์ บุญศรีตัน เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาหลัก ผศ.ดร.วิโรจน์ อินทนนท์ และ อ.ดร.พิสิษฐ์ โคตรสุโพธิ์ เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

is to create and to develop wisdom by hearing the teachings from others (Paratoghosa) and thinking deeply and systematically (Yonisomanasikāra) about the four foundations of mindfulness

Other ways to eliminate Sammatipaññatti are knowing, understanding, accepting, using, resolving and letting go of Sammatipaññatti with principles in Theravāda Buddhism truly and suitably. The effect of eliminating Sammatipaññatti is (1) to understand conventional truth and absolute truth wholly and completely (2) to have a purified body, speech and mind leading to purity in the level of un noble planes of existence or the level of noble planes of existence.

## 1. บทนำ

การดำเนินชีวิตให้มีความสุข เกิดประโยชน์สูงสุดต่อตนเองและผู้อื่น และเข้าใจธรรมชาติตามความเป็นจริงโดยไม่หลงยึดติดสมมติบัญญัติในยุคปัจจุบันดูเหมือนจะเป็นการยากกว่าในอดีต เนื่องด้วยปัจจุบันเป็นยุคที่ท่วมท้นไปด้วยข้อมูลข่าวสารและเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว การเลียนแบบกระแสของสังคมในการดำเนินชีวิต จึงทำให้เกิดความทุกข์มากมาย เช่น การใช้ยาเกินตัว ทำให้เป็นหนี้ท่วมตัว จากข้อมูลพบว่า ประเทศไทยมียอดหนี้สาธารณะคงค้าง ณ วันที่ 31 พฤษภาคม 2556 มีจำนวน 5,177,034.68 ล้านบาท หรือคิดเป็นร้อยละ 44.13 ของ GDP (“สำนักงานบริหารหนี้สาธารณะ”, 2556) ปัญหายาเสพติดในระดับในกลุ่มเยาวชน ปัญหาโสเภณีเด็ก ซึ่งพบว่าผู้ค้าประเวณีส่วนใหญ่จะเป็นเยาวชนอายุต่ำกว่า 18 ปี และการค้าประเวณีเกิดจากความพึงพื่อด้านวัตถุนิยมมาเป็นอันดับ 1 (“ตราบาป-โสเภณีเด็ก ถนนน้ำกามที่สมัครใจ”, 2556) และปัญหาการตกลาน เป็นต้น

จากปัญหาดังกล่าวข้างต้นทำให้ผู้วิจัยใคร่ศึกษาสาเหตุสำคัญของปัญหาการหลงยึดติดกับสมมติบัญญัติ ตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนาที่ทำให้คนในยุคปัจจุบันต้องประสบทุกข์จากการหลงยึดติดกับสมมติบัญญัติ พระพุทธศาสนาได้แสดงทรรศนะว่าอวิชชา เกี่ยวข้องกับการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ ลักษณะของอวิชชาโดยเจาะจงก็คือ ความไม่รู้จริงในอริยสัจ 4 ลักษณะของอวิชชาโดยไม่เจาะจง คือ ความไม่รู้ในสมมติบัญญัติ หรือความหลงในสมมติของโลก

พระพุทธเจ้าในฐานะบรมครูได้ทรงสั่งสอนชาวโลกให้เข้าใจในปรมัตถธรรมเพื่อความรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริงในสภาวะธรรมทั้งหลาย และปล่อยวางความยึดมั่นในสิ่งทั้งปวง สำหรับปุถุชนที่ยังไม่รู้แจ้งปรมัตถธรรมตามความเป็นจริงได้ ก็ยังคงหลงติดอยู่ในสมมติของโลกหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า หลงติดอยู่ในสมมติบัญญัติ

สมมติบัญญัตินั้นเป็นสิ่งที่ชาวโลกส่วนใหญ่หลงยึดถือ สิ่งที่ชาวโลกด้วยกันสมมติบัญญัติสิ่งต่างๆ ว่า เป็นของเลิศ เป็นของเลว เป็นธรรม ไม่เป็นธรรม เป็นบุญ เป็นสิ่งที่ดี เป็นสัตว์ เป็นสมณะ เป็นพราหมณ์ เป็นสิ่งที่มี เป็นสิ่งที่ไม่มี เป็นสุข เป็นทุกข์ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นของทรมาน เป็นของประณีต เป็นต้น

อนึ่ง การหลงสมมติบัญญัติก็มีผลต่อการเกิดทุกข์ในวัฏฏสงสารอย่างไม่มีที่สิ้นสุด โดยเฉพาะในสังคมปัจจุบันที่มีการหลงยึดติดในสมมติบัญญัติด้านต่างๆ อย่างเหนียวแน่น เช่น รูป รส กลิ่น เสียง เวลา หน้าที่ กฎเกณฑ์ ค่านิยม ความทันสมัย พิธีกรรม เป็นต้น จนเป็นการยากที่จะเข้าใจปรมัตถธรรมที่แท้จริงได้ จึงไม่สามารถจะปล่อยวางสมมติบัญญัติทั้งมวลได้ การหลงสมมติบัญญัติจึงส่งผลกระทบต่อตนเอง ต่อผู้อื่น

การหลงสมมติบัญญัติเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจผิดคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงแท้ในสภาวะธรรมดั้งเดิมที่เป็นกลางและบริสุทธิ์หรือในธรรมชาติที่แท้จริง เรียกว่า **“วิปลาส”** กริยาที่ถือโดยอาการวิปริตจากความเป็นจริง ความเห็นหรือความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนจากสภาพที่เป็นจริง

พระพุทธศาสนาจัดว่า การหลงสมมติบัญญัตินำไปสู่การยึดมั่นถือมั่น และเกิดวิปลาส 4 ในที่สุด ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

“สมมติเหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้ที่เกิดแต่ปุณฺณ บุคคลผู้มีความรู้ย่อมไม่ถึงสมมติทั้งปวงเหล่านั้น บุคคลผู้ไม่มีกิเลสเป็นเครื่องเข้าถึงนั้น ไม่ทำ ความชอบใจในรูปที่เห็น ในเสียงที่ได้ยิน ฟังถึงสังขารธรรมอันควรเข้าถึงอะไรเล่า? ” (ขุ. ม. (ไทย) 21/610/290, 21/614-615/291-292)

จากพระพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ว่าสมมติคือทิวฏฐิที่เกิดแต่ปุณฺณนี้ ทำให้เกิดการหลงสมมติบัญญัติอื่นๆ มากมายเพิ่มขึ้นอีกเป็นทวีคูณ จึงเป็นเรื่องที่ควรศึกษาว่าในทางพระพุทธศาสนานั้นแสดงเรื่องสมมติบัญญัติ การหลงสมมติบัญญัติ และสาเหตุที่ทำให้เกิดการหลงสมมติบัญญัติไว้อย่างไรบ้าง การหลงสมมติบัญญัตินั้นก่อให้เกิดปัญหาอะไรอีกบ้าง และควรศึกษาอีกว่ามีวิธีการทำอย่างไรบ้างที่นำมาใช้ในการลบสมมติบัญญัติเหล่านี้เพื่อไม่ให้เกิดการหลงสมมติบัญญัติ

## 2. หลักคำสอนเรื่องสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท

หลักคำสอนเรื่องสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น แสดงอธิบายความหมายของสมมติว่าคือสิ่งที่ตกลงร่วมกัน บัญญัติคือสิ่งที่แต่งตั้งขึ้น ประเภทของสมมติบัญญัตินั้น ก็มีทั้งประเภทของสมมติบัญญัติทั่วไปและประเภทของสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท ลักษณะของ

สมมติบัญญัตินั้น บางส่วนก็เป็นทั้งสภาวะลักษณะและสามัญลักษณะ เช่น สมมติคือทิวฏฐิ 62 ที่เกิดจากจิตและเจตสิก แต่บางส่วนก็ไม่มีสภาวะลักษณะ เช่น สมมติและบัญญัติ ที่เป็นสมมติโวหารและบัญญัติโวหาร สาเหตุแห่งสมมติบัญญัตินั้น ก็เป็นทั้งสาเหตุฝ่ายสมุทัยและสาเหตุฝ่ายมรรค หลักคำสอนเรื่องสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น เกี่ยวข้องกับสมมติสัจจะและปรมาตถสัจจะ มีสัจจะทั้ง 2 นี้ เป็นศูนย์กลางหรือแกนกลาง แบ่งเป็น 2 ภาค คือ

1. แบ่งเป็นภาคสมมติสัจจะ ได้แก่ สมมติบัญญัติ วิปลาสธรรม บัญญัติธรรม โลกโวหาร โลกนิรุตติ โลกสมัญญา และกิเลสฝ่ายทุกขสัจจะและฝ่ายสมุทัยสัจจะ บัญญัติสัจจะ และทิวฏฐิสัจจะ เป็นต้น

2. แบ่งเป็นภาคปรมาตถสัจจะ ได้แก่ สมมติบัญญัติ ที่ใช้ในฝ่ายมรรคสัจจะ เช่น สมมติบัญญัติในพระวินัยปิฎก ปรมาตถบัญญัติ ปรมาตถธรรม ธรรมโวหาร ธรรมบัญญัติและธรรมฝ่ายมรรคสัจจะ และฝ่ายนิโรธสัจจะ เป็นต้น

อนึ่ง เมื่อรวมเป็นสัจจะ 1 ก็คือ ปรมาตถสัจจะ ปรมาตถสัจจะนี้ ก็เป็นศูนย์กลางเพียงหนึ่งเดียว เพราะเป็นธรรมชาติกลางล้วนๆ เป็นธรรมธาตุกลางล้วนๆ เป็นความสุญ เพราะสุญจากกิเลสทั้งปวง ในฐานะที่เป็นปรมาตถสัจจะคือปรมาตถสัจจะ เป็นปรมาตถใหญ่ เป็นปรมาตถธรรมคือนิพพาน เป็นความสุญ ดังคำว่า “นิพพานํ ปรมํ สุญญํ” และเป็นกลาง ในฐานะที่เป็นอภยาคฤตธรรมคือนิพพาน เป็นกลางดังคำว่า “นิพพาน” เป็นอภยาคฤต อีกอย่างหนึ่งเมื่อประมวลแบ่งความเป็นกลางไว้ 3 ระดับ ก็คือ 1) กลางระดับเปลือกหรือ กลางระดับพื้นฐาน ได้แก่ สมมติบัญญัติและปรมาตถบัญญัติ 2) กลางระดับกะพี้ กลางระดับกลาง หรือกลางระดับสูง ได้แก่ สมมติสัจจะและปรมาตถสัจจะ 3) กลางระดับแก่น หรือกลางระดับสูงสุด ได้แก่ ปรมาตถสัจจะ

### 3. สาเหตุที่ทำให้เกิดการลงสมมติบัญญัติและผลที่เกิดจากการลงสมมติบัญญัติ

#### 3.1 สาเหตุที่ทำให้เกิดการลงสมมติบัญญัติ

กิเลสคืออวิชชา ตัณหาและทิฏฐินั้น เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดการลงสมมติบัญญัติ และทำให้เวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารไม่สิ้นสุด เมื่อมีการลง ยึดมั่นสมมติบัญญัติที่เกี่ยวข้องกับสาเหตุคืออวิชชา ตัณหาและทิฏฐิฝ่ายสมุทัยที่เป็นสมมติสัจจะนั้น สมมติบัญญัตินั้นก็เป็นฝ่ายสมุทัยด้วย กิเลสฝ่ายสมุทัยนี้เป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ เมื่อมีความหลง ก็มีความอยาก เมื่อมีความอยาก ก็มีความเห็นผิด เมื่อมีความเห็นผิดยิ่งขึ้น ก็มีความอยากยิ่งขึ้น เมื่อมีความอยากยิ่งขึ้น ก็มีความหลงยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้ กิเลสเหล่านี้จึงมีความสัมพันธ์ระหว่างกิเลสเหล่านี้กับสิ่งต่างๆ คือ มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันเอง มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับขั้น อายตนะและธาตุ นอกจากนี้ ก็มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับสมมติบัญญัติ บัญญัติธรรมและ วิปัสสาชธรรม ด้านความรู้หรือความเห็น ความดีหรือความสุข ความงามและความจริงเกี่ยวกับตัวตนอีกด้วย ในขณะเดียวกัน สมมติบัญญัติก็มีประโยชน์ต่อการลบหรือถอดถอนความหลงยึดมั่นได้เช่นเดียวกัน เพราะเป็นสมมติบัญญัติฝ่ายมรรค การไม่รู้จักความจริงด้านสมมติบัญญัติทั้งฝ่ายสมมติสัจจะและปรมาตถสัจจะจึงเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุธรรม และเป็นเหตุให้เกิดวิปัสสาชความเห็นผิด คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท จัดว่าความรู้ ความดี ความงาม ความจริงในฝ่ายโลกในระดับสมตินั้นยังเป็นส่วนแห่งสมมติสัจจะ ในขณะเดียวกันความรู้หรือความเห็น ความดีหรือความสุข ความงาม ความจริงเกี่ยวกับตัวตนในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทในระดับปรมาตถนั้นเป็นฝ่ายปรมาตถสัจจะ อย่างไรก็ตาม การหลงยึดมั่นสิ่งที่เป็นสมมติสัจจะและปรมาตถสัจจะในขณะที่จิตใจยังมีกิเลสอยู่ ก็ยังอยู่ในกฎแห่งสมมติ

หรือ วงจรสมมติ ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรยึดมั่นสิ่งใดๆ แม้แต่พระนิพพานที่เป็นปรมาตถสัจจะที่พ้นจากสมมติแล้ว ก็ไม่ควรยึดมั่น เพราะเมื่อมีความยึดมั่นอยู่ ก็ชื่อว่าใจยังไม่พ้นกฎแห่งสมมติ เพราะการยึดมั่นนิพพานว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรานั้นเอง การหลงยึดมั่นสมมติบัญญัติและวิปัสสาชธรรมด้านความรู้หรือความเห็น ความดีหรือความสุข ความงามและความจริงเกี่ยวกับตัวตนว่าเป็นสิ่งที่เชื่อถือได้เที่ยงแท้รันรันนี้เป็นความเห็นผิดในระดับฟังกันมา อันเป็นสุดมยบัญญัติหรือระดับจินตนาการอันเป็น จินตามยบัญญัติ อันเป็นส่วนแห่งโลกียะ ที่ไม่ได้ผ่านมรรคและอริยมรรคมีองค์ 8 จึงไม่ได้บรรลุ อริยมรรคอริยผลเป็นอริยบุคคล เมื่อหลงยึดมั่นในสมมติบัญญัติก็ทำให้เกิดผล 2 ระดับคือระดับโลกียะและระดับโลกุตระ คือ เกิดในภพภูมิต่างๆ ตามแต่สถานะที่ควรจะมีควรเป็น เพราะการหลงยึดมั่นในขั้น อายตนะและธาตุว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรานั้นเอง การหลงยึดมั่นสมมติบัญญัติคือการหลงยึดมั่นตำรา ทั้งที่เป็นตำราหนังสือหรือตำราใจ ก็ล้วนเป็นสมมติบัญญัติทั้งนั้น จึงไม่ควรยึดมั่นในสมมติบัญญัติใดๆ ทั้งที่สมมติบัญญัติทางโลก หรือ สมมติบัญญัติทางธรรม ทั้งที่เป็นทางกาย ทางวาจาและทางใจ สมมติบัญญัติใดที่ควรกำหนดรู้ก็ต้องกำหนดรู้ สมมติบัญญัติใดที่ควรละก็ต้องละ สมมติบัญญัติใดที่ควรทำให้แจ้งก็ต้องทำให้แจ้ง สมมติบัญญัติใดที่ควรดำเนินตามก็ต้องดำเนินตาม เมื่อใจตั้งใจอยู่เรื่อยไป เรียกชื่อ บัญญัติชื่อ สมมติชื่อ ตั้งชื่อ จำแนกแยกแยะ วิเคราะห์วิจัยวิจารณ์อยู่เรื่อยไป ก็ไม่จบ จะจบได้เมื่อหยุดการกระทำ ด้วยการรู้แจ้งสมมติบัญญัติและปรมาตถบัญญัติตามความเป็นจริง

สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดการลงสมมติบัญญัตินั้น คือ กิเลสกลุ่มที่เป็นมูลของวิภูฏะ ได้แก่ อวิชชา ตัณหาและทิฏฐิ กลุ่มที่เป็นมูลของอกุศล ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ กิเลสกลุ่มเป็นปปัญจธรรม และกิเลสกลุ่มที่ร่วมผสมกันจนเป็นกิเลสหลักใหญ่โดยย่อ 5 ประการ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ

ทฤษฎี และกิเลสเหล่านั้น ก็แยกประเภทกิเลสโดยละเอียดกระจายออกไป อย่างพิสดารถึง 1,500 ประเภท อย่างที่เคยได้ยินอยู่ประจำว่า กิเลส 1,500 ตัณหา 108 กิเลสทั้งหมดนี้เป็นเครื่องผูกไว้ในสังโยชน์หรืออนุสัยทั้ง 7 ได้แก่ ทฤษฎีสังโยชน์หรือทฤษฎีฐานุสัย วิจิกิจฉาสังโยชน์หรือวิจิกิจฉาฐานุสัย กามราคะสังโยชน์หรือกามราคะฐานุสัย ปฏิฆสังโยชน์หรือปฏิฆาฐานุสัย ภวราคะสังโยชน์หรือภวราคะฐานุสัย มานสังโยชน์หรือมานาฐานุสัย และอวิชชาสังโยชน์หรืออวิชชาฐานุสัย ความจริงแล้ว สัจธรรมอย่างหนึ่งในโลกนี้ ก็คือมีแต่ทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ และดับไป เมื่อมีมูลของวัฏฏะคือ อวิชชา ตัณหาและทฤษฎีและมูลของอกุศลคือ โลภะ โทสะและโมหะเป็นองค์ธรรมประกอบอุดหนุนอยู่ใน อวิชชาตัณหา และทฤษฎี ก็ยังสรรพสัตว์ให้เกิด จิตของสรรพสัตว์เหล่านั้น ย่อมวิ่งพล่านเวียน วายไปในสงสาร เมื่อขันธทั้งหลาย ยังบังเกิดมีอยู่ การสมมุติว่าสัตว์ ก็ยังมีอยู่ ความจริงแล้ว กองสังขารเหล่านี้ ย่อมไม่ได้นามว่าสัตว์ มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้น มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่ตั้งอยู่ และมีแต่ทุกข์เท่านั้นที่เสื่อมสิ้นไป นอกจากทุกข์ แล้ว ก็ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์แล้ว ก็ไม่มีอะไรดับ สรรพสิ่งจริงหรือไม่จริง ก็เพียงแค่ผ่านมาแล้วผ่านไปไร้ตัวตนที่แท้จริง เมื่ออวิชชาปิดตาปัญญาคือปิด ใจไว้ เมื่อตัณหารัดไว้ เมื่อทฤษฎีคลุมไว้ ย่อมไม่รู้แจ้งสัจธรรมของจริง คือ ไม่รู้แจ้งขันธ आयตนะและธาตุ ตามความเป็นจริงนั่นเอง

### 3.2 ผลที่เกิดจากการหลงสมมติบัญญัติ

สำหรับผลที่เกิดจากการหลงสมมติบัญญัติที่สำคัญสืบสายต่อมาก็คือ เมื่อถูกอวิชชาความหลงไม่รู้จริงปิดใจไว้ ถูกตัณหาความอยากร้อยรัด รัดรั้งไว้หลุดยากไปและถูกทฤษฎีคือมีจฉาทฤษฎีความเห็นผิดปกคลุมไว้ ทำให้เกิดผลใน 2 ระดับ คือ 1) ในระดับโลกียะ ทำให้เกิดวิปลาสคือความเห็นคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ได้แก่ นิจวิปลาส สุขวิปลาส สุกวิปลาส และอัตตวิปลาส ทำให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ

ไม่สิ้นสุด จะสิ้นสุดก็ต่อเมื่อพ้นทั้ง 3 ภูมินี้แล้ว คือ พ้นไตรภูมิหรือไตรโลกนันทอง กระจกแห่งภพหรือทรงขังแห่งภพภูมิเหล่านี้ ก็คืออวิชชานั้นเอง เพราะเป็นตัวสุดท้ายที่ประกอบไว้ให้ยึดมั่นกับมโนวิญญาณธาตุ 2) ในระดับโลกุตตระ ทำให้ไม่เลือนภูมิจิตภูมิธรรม หรือ เลือนภูมิจิตภูมิธรรมอย่างช้า

### 4. วิธีการลบสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ทางออกจากการหลงยึดมั่นสมมติบัญญัติเรียกว่าวิธีการลบสมมติบัญญัติตามแนวคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การใช้หลักการสร้างและพัฒนาปัญญาคือสัมมาทิฐิ ปราโตโสสะ โยนิโสมนสิการและสติปัฏฐาน 4 มาใช้ในการลบสมมติบัญญัติ หนึ่ง วิธีการลบสมมติบัญญัติ หรือ ลบความหลงยึดมั่นสมมติบัญญัติ คือ การลบความหลงยึดมั่นในวิปลาสธรรมด้านความรู้ ความดี ความงามและความจริงเกี่ยวกับตัวตน อันเป็นส่วนโลกียะ ที่ทำให้เกิดวิปลาส 4 ในขันธ आयตนะและธาตุ หนึ่ง วิธีการลบสมมติบัญญัติแบบบูรณาการ คือ การลบสมมติบัญญัติแบบลบสมมติบัญญัติในกลุ่มรู้ ดี งาม จริง เห็น สุข งาม จริง หรือ วิธีการลบสมมติบัญญัติแบบประยุกต์บูรณาการ คือ การลบสมมติบัญญัติแบบตัดพฤษชาติกันนั้น เป็นการถอนรากถอนโคนคือการถอนอวิชชา ตัณหาและทฤษฎีของอริยภูมิแห่งพระอริยบุคคลทั้ง 4 เป็นการลบความหลงในสมมติบัญญัติตามอริยภูมิ เป็นการลบความหลงในสมมติบัญญัติแบบอนุโลม แบบปฏิโลมและทั้งแบบอนุโลมปฏิโลม ทั้งหมดนี้ล้วนแล้วแต่เป็นวิธีการลบสมมติบัญญัติแบบทวนกระแสความหลงยึดมั่นในสมมติของโลก เท้ากับเป็นการลบความหลงยึดมั่นในสมมติบัญญัติที่เกี่ยวข้องกับขันธ आयตนะและธาตุและเป็นการลบขันธ आयตนะ และธาตุนั่นเอง เพราะเมื่อลบกิเลสอันเป็นมูลเหตุแห่งความหลงยึดมั่นในสมมติและเป็นตัวสมมติเป็นตัวบัญญัติได้แล้ว ก็ไม่มีขันธ आयตนะและธาตุ ให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้ สัมมาทิฐิ วิราคะ วิชชาในขณะที่เป็นมรรคสังข

เป็นฝ่ายปรมาตถสัจจะจะเป็นธรรมเครื่องแก้กิเลสคือมิจฉาทิฏฐิหรือทิฏฐิ ตัณหา และอวิชชาที่เป็นฝ่ายสมุทัยสัจจะที่ประกอบไว้ในทุกขสัจจะ และเป็นฝ่ายสมมติสัจจะ ส่วนธรรมฝ่ายปรมาตถสัจจะคือสัมมาทิฏฐิ วิราคะหรือวิราคสัญญญา และวิชาหรือปัญญาที่บังเกิดในขณะที่เป็นนิโรธสัจจะก็เป็นสัมมาญาณหรือวิมุตติญาณทัสสนะ วิราคะและวิชา ธรรมส่วนที่เป็นมรรคสัจจะและนิโรธสัจจะนี้ แม้จะใช้ชื่อเดียวกันก็มีสภาวะต่างกัน เพราะหน้าที่และผลต่างกัน บางแห่งจึงใช้ชื่อเหล่านี้แสดงในขณะที่เป็นมรรคสัจจะหรือนิโรธสัจจะไว้ตามแต่กรณี ที่กระทำหรือที่เป็น เมื่อสรุปสัจจะทั้ง 2 ในบทวิจยตั้งแต่บทที่ 2-4 รวมเป็น 3 บท สรุปได้ว่า บทที่ 2 สมมติบัญญัติ มีสมมติสัจจะและปรมาตถสัจจะเป็นแกนกลาง บทที่ 3 ทิฏฐิ (มิจฉาทิฏฐิ) ตัณหาและอวิชชา เป็นสมมติสัจจะและเป็นปรมาตถสัจจะที่เปลี่ยนแปลงได้ และบทที่ 4 สัมมาทิฏฐิ วิราคะและวิชา เป็นปรมาตถสัจจะ สัมมาทิฏฐิ ที่เป็นมรรคสัจจะ เป็นปรมาตถสัจจะที่เปลี่ยนแปลงได้ ส่วนวิราคะและวิชา ที่เป็นนิโรธสัจจะ เป็นปรมาตถสัจจะที่ไม่เปลี่ยนแปลง

อีกอย่างหนึ่ง วิธีการลงสมมติบัญญัติ หรือ วิธีการลงความหลงยึดมั่นในสมมติบัญญัติตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ก็มีความเกี่ยวข้องกับหลักธรรมอันเป็นทางสายตรงสู่นิพพาน 4 สาย นี้ ได้แก่

**1. การพิจารณาให้รู้แจ้งสมมติย่อ ย่อมรู้แจ้งใหญ่=วิมุตติธรรม (นิพพาน)** เช่น พิจารณาหน้าที่สมมติ พิธีกรรมสมมติ วิธีการสมมติ บทบาทสมมติ กาลเวลาสมมติ เพศสมมติ วัยสมมติ เผ่าพันธุ์สมมติ ฯลฯ จนถึงกิเลส คืออวิชชาที่เป็นสมมติใหญ่ ให้เห็นเป็นสภาพไตรลักษณ์คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงถาวร ย่อมทำให้เกิดวิมุตติหลุดพ้นคือบรรลุนิพพาน

**2. การพิจารณาให้รู้แจ้งปรมาตถย่อ ย่อมรู้แจ้งใหญ่=ปรมาตถธรรม (นิพพาน)** เช่น พิจารณาจิต เจตสิกและรูปจากส่วนหยาบ กลาง ไปจนถึงส่วนละเอียด ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงถาวร ย่อมทำให้บรรลุปรมาตถธรรมสูงสุดคือนิพพาน

**3. การพิจารณาให้รู้แจ้งอนัตตาย่อย อนัตตาใหญ่=อนัตตาธรรม (นิพพาน)** เช่น พิจารณาความเป็นอนัตตาแห่งจิต เจตสิกและรูปจากส่วนหยาบ กลาง ไปจนถึงส่วนละเอียด ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงถาวร ย่อมทำให้บรรลุอนัตตาธรรมสูงสุดคือนิพพาน

**4. การพิจารณาให้รู้แจ้งสัญญาทย่อย สัญญาใหญ่=สัญญาธรรม (นิพพาน)** เช่น พิจารณาความเป็นอนัตตาแห่งจิต เจตสิกและรูปจากส่วนหยาบ กลาง ไปจนถึงส่วนละเอียด ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงถาวร ย่อมทำให้บรรลุสัญญาธรรมสูงสุดคือนิพพาน

เมื่อรวมทางสายตรงสู่นิพพานสายที่ 1 กับ สายที่ 2 เข้าด้วยกัน เป็นทางสายตรงสู่นิพพาน 3 สาย เมื่อเพิ่ม การพิจารณาให้รู้แจ้งอภัยกตาย่อยอภัยกตาทใหญ่=อภัยกตาธรรม (นิพพาน) เป็นทางสายตรงสู่นิพพาน 5 สาย ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถนำทางดำเนินเหล่านี้ไปประกอบใช้ปฏิบัติธรรมกรรมฐานกับหลักธรรม 4 ประการ คือ สัมมาทิฏฐิ ปราโหสะ โยนิโสมนสิการ และสติปัฏฐาน 4 ก็จะสามารถทำให้ลงความหลงยึดมั่นสมมติบัญญัติคือ ลบ หรือ ถอนสมมติบัญญัติออกจากใจ ลบ หรือ ถอนใจออกจากความหลงยึดมั่นสมมติบัญญัติ และลบใจที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับขันธ อายตนะและธาตุ เป็นต้น ได้โดยเด็ดขาด การลงสมมติบัญญัติแม้ว่าจะยากก็จริงแต่เมื่อลบแล้วก็ลบเสร็จเรียบร้อยเลย ส่วนผู้ที่ยังไม่ได้ลบหรือลบไม่ได้ ก็ต้องมาศึกษาวิธีการลบก่อน แล้วดำเนินการลบอีกที หนึ่ง ทางสายตรงเหล่านี้ หากแบ่งแยกออกเป็น 2 ส่วน ก็เป็นทางสายตรงส่วนย่อย เป็นมรรคสัจจะและผลส่วนใหญ่ เป็นนิโรธสัจจะหรือนิพพาน หากแบ่งแยกออกเป็นส่วน ก็เป็นทางสายตรงส่วนย่อย เป็นมรรคสัจจะ และทางสายตรงส่วนใหญ่ เป็นมรรคสัจจะและผลส่วนใหญ่ เป็นนิโรธสัจจะหรือนิพพาน ในขณะที่แห่งมรรคก็พึงบุคคลและ

พึงธรรมแต่ในขณะแห่งผลก็ไม่พึงตนและพึงธรรมเพราะเป็นธรรมธาตุล้วนๆ แล้ว ในด้านอริยมรรคธรรมนั้น การใช้หมวดธรรมในโพธิปักขิยธรรม 37 ประการนั้น ประกอบกับการเจริญสมณะและวิปัสสนา ย่อมสามารถทำให้ลบสมมติบัญญัติได้ ในโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ นั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงสติปัฏฐาน 4 คือหมวดสติธรรมเป็นเบื้องต้น มีอริยมรรคมีองค์ 8 คือหมวดสัมมาทิฏฐิธรรมเป็นเบื้องปลาย ก็เพื่อทรงให้รู้ว่าเริ่มต้นด้วยหมวดสติ นำ จบลงด้วยหมวดปัญญานำ เป็นอริยมรรคสมังคี คือ อริยมรรคมีองค์ 8 ร่วมทำงานเป็นหนึ่งกับสติปัฏฐาน 4 ก็เท่ากับว่าสติกับปัญญา ร่วมทำงานเพ่งเผาหรือล้างละต้นหาและอวิชชาได้โดยเด็ดขาดสิ้นเชิง เมื่อกิเลสทั้งมวลหมดไป อริยสัจ 4 ก็สมบูรณ์บริสุทธิบริบูรณ์ตรงกับคำสอนในพระพุทธศาสนา

ในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น พระพุทธเจ้าสอนหลักกัปปัจจยตา ตถตา เรื่องเหตุปัจจัย เมื่อเหตุปัจจัยมี ผลก็มี หมดเหตุปัจจัย ก็หมดผลตามหลักปฏิจจสมุปบาททั้งสายเกิดขึ้นแบบสมุทัยวารและสายดับแบบนิโรธวาร พระพุทธเจ้าทรงไม่สอนให้ยึดมั่นแบบสัสสตทิฏฐิคือความเห็นว่ายั่งยืนอย่างเบ็ดเสร็จอย่างไรเหตุไรผลแล้วปฏิบัติตนแบบกามสุขัลลิกานุโยค เช่น ทรงไม่สอนให้ยึดมั่นในภวภาพคือภาวะว่ามี อัตถิตา หรือ อัตถิภาพคือภาวะว่ามี และอตตภาพคือภาวะว่ามีตน ทรงไม่สอนให้ยึดมั่นแบบอุจเฉททิฏฐิคือความเห็นว่ายั่งยืนอย่างเบ็ดเสร็จแล้วปฏิบัติตนแบบอตตกิลมณานุโยค เช่น ทรงไม่สอนให้ยึดมั่นในวิภวภาพคือภาวะว่าไม่มี นัตถิตา หรือ นัตถิภาพคือภาวะว่าไม่มี และนิรัตถภาพคือภาวะว่าไม่มีตน (แบบมิจฉาทิฏฐิ) นอกจากนี้ พระองค์ก็ทรงไม่สอนให้ยึดมั่นในเอกภาพ ทวิภาพ ตติภาพ จตุรภาพ และพหุภาพ แต่ทรงสอนให้เห็นว่าสรรพสิ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเหตุปัจจัยมี ผลก็มีเมื่อเหตุปัจจัยดับ ผลก็ดับ เหมือนไฟที่ดับแล้ว ฉันทิก็ฉันทัน

สติปัฏฐาน 4 คือ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือ ชันธ์ อายุตนะและธาตุ จึงเป็นดังสมรภูมิรบ เป็นฐานในการเจริญวิปัสสนา เป็นฐานให้เกิดวิปัสสนาเป็นหินลับปัญญา เป็นตัวกลางที่กันสมมติและวิมุตติไว้ไม่ให้ประสานเป็นธรรมชาติที่บริสุทธิ์จริงแท้ล้วนๆ เมื่อใดที่สติปัญญาพร้อมมูลเกิดขึ้นในขณะอริยมรรคเรียกว่า ญาณทัสนะ คือ ทั้งรู้ทั้งเห็นอย่างอริยมรรค และเมื่อเกิดผลขึ้นแล้ว เป็นนิโรธธรรมแล้วก็เรียกว่า ญาณทัสนะ คือ ทั้งรู้ทั้งเห็นอย่างนิโรธ เมื่อมีความรู้ความเห็นในความหลุดพ้น ก็เป็นวิมุตติญาณทัสนะเรียกว่า วิมุตติญาณทัสนะ คือ ทั้งรู้ทั้งเห็นในวิมุตติ(ความหลุดพ้น)

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การลบสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท” นี้ มีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตประจำวันและการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุดุธรรมเป็นอย่างยิ่ง เพราะทำให้ผู้ที่ศึกษาได้ทราบหลักคำสอนเรื่องสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท ได้ทราบสาเหตุที่ทำให้เกิดการหลงสมมติบัญญัติและผลที่เกิดจากการหลงสมมติบัญญัติ และได้ทราบวิธีการลบสมมติบัญญัติในพระพุทธศาสนาเถรวาท แล้วสามารถนำไปใช้ได้เหมาะสมกับฐานะที่ควรเป็นและปฏิบัติอยู่ในแนวทางที่ถูกต้องตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท นอกจากนี้ ก็ยังได้ทราบผลที่เกิดขึ้นจากการลบสมมติบัญญัติอีกด้วย

การอธิบายวิเคราะห์จำแนกแยกแยะและสังเคราะห์ประเภทกิเลสสามารถแบ่งและสังเคราะห์เข้าได้ 2 กลุ่ม คือ 1) ถ้ากล่าวกิเลสอิงวิมุตติแล้ว กิเลสก็เป็นสมมติสัจจะ 2) ถ้ากล่าวกิเลส อิงปรมาตมธรรมแล้ว กิเลสก็เป็นปรมาตมสัจจะแต่เป็นปรมาตมสัจจะที่เปลี่ยนแปลงได้ เพราะกิเลสเป็นสมุทัยสัจจะย่อมเปลี่ยนแปลงดับไปได้ เหมือนกับมรรคสัจจะที่เปลี่ยนแปลงดับไปได้ จึงเกิดนิโรธสัจจะ มรรคสัจจะกับนิโรธสัจจะก็ขาดจากกัน ถ้ามรรคสัจจะไม่ขาดจากนิโรธสัจจะ ก็ไม่เกิดนิโรธสัจจะขึ้นมาได้ แต่ลักษณะเฉพาะตัวแห่งกิเลสคือสมุทัยนั้น

เป็นความจริงที่ไม่เปลี่ยนแปลง คือมีลักษณะเศร้าหมอง ส่วนลักษณะเฉพาะตัวแห่งธรรมคือมรรคสังขจีเครื่องกำจัดความเศร้าหมอง ก็เป็นความจริงที่ไม่เปลี่ยนแปลง คือมีลักษณะขจัดความเศร้าหมองด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรมาตถธรรมคือจิตและเจตสิกที่เป็นกิเลสและธรรมเป็นสมุทัยและมรรคนั้นเป็นปรมาตถสังขจจะ เพราะมีลักษณะเฉพาะตัวที่ไม่เปลี่ยนแปลงมีลักษณะที่เป็นจริงอยู่อย่างใด ก็ยังคงเป็นจริงอยู่อย่างนั้น จึงเป็นจริงโดยปรมาตถ์ การลบหรือถอนความหลงยึดมั่นสมมติบัญญัตินั้น ลบหรือถอนได้ 3 ชั้น คือ 1) **ลบสมมติโวหาร** ในส่วนแห่งการพูดเรียกชื่อและอาการที่พูดเรียกชื่อ ลบบัญญัติโวหารในส่วนแห่งการพูดแต่งตั้งและอาการที่พูดแต่งตั้ง ในเบื้องต้น 2) **ลบสมมติสังขจจะ** ในท่ามกลางและในเบื้องสูง 3) **ลบกิเลสคืออวิชชา ตัณหา และภิกขุ** ที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับภวนิเวศญาณและหทัยวัตถุ ในเบื้องสูงสุด สมมติบัญญัตินั้น เป็นได้แค่ความเป็นกลาง เป็นแก่นไม้ได้ ดังคำว่า “สมมติบัญญัติเป็นกลางได้ ไม่ใช่แก่นจะไปแทน แก่นไม้ได้ ไม่เป็นจริง จริงสมมติ แต่สมมติที่ต้องทิ้ง ส่วนแท้จริง จริงปรมาตถ์ ไม่ผลัดแปร” แม้มีการผลัดแปร ก็เป็นการผลัดแปร ที่ไม่ผลัดแปรคือมีการผลัดแปรที่จริงแท้แน่นอน ผลัดแปรอย่างไร ก็เป็นจริงอย่างนั้น จึงชื่อว่า จริงปรมาตถ์

## 5. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่องสมมติบัญญัตินั้น เป็นเรื่องยากที่จะเข้าใจลึกซึ้งโดยละเอียด เพราะว่าเป็นพระพุทธรัตติยของพระสัพพัญญูสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระสัพพัญญุตญาณในการหยั่งรู้ธรรม 5 ประการ คือ สังขาร วิกาลลักษณะ นิพพานและบัญญัติเป็นธรรมที่ได้ชื่อว่า ไญยธรรมคือเป็นธรรมที่พึงหยั่งรู้ โดยใช้ระยะเวลาในการสั่งสมบารมีเพื่อรู้ธรรมเหล่านี้มาหลายอสงไขย เพราะฉะนั้น การบรรลุอรหัตผลหรือการตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณได้ ก็ด้วยการถอนความยึดมั่นในธรรมทั้งปวง ไม่ยึดมั่นในธรรมทั้ง 5 ประการ

นี้ด้วย การมีตนส่งไปแล้ว การไม่ยึดมั่นตัวตนทั้งปวงการทำให้แจ้งแทงตลอดอนัตตาธรรม ปรมาตถธรรม ปรมาตถสังขจจะ หรือ ปรมาตถสังขจจะการบรรลุอรหัตผลตั้งแต่โสดาปัตติมรรคจนถึงอรหัตตผล ย่อมมีได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ ด้วยการทำให้โดยลำดับ ด้วยความปฏิบัติโดยลำดับ คือเกิดศรัทธาแล้ว ย่อมเข้าไปใกล้ เมื่อเข้าไปใกล้ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ย่อมเงยโสดลงเมื่อเงยโสดลงแล้วย่อมฟังธรรม ครั้นฟังธรรมย่อมทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมทนได้ซึ่งความพินิจเมื่อธรรมทนความพินิจได้อยู่ ฉันทะย่อมเกิด เมื่อเกิดฉันทะแล้ว ย่อมอุตสาหะครั้นอุตสาหะแล้ว ย่อมไตรตรอง ครั้นไตรตรองแล้ว ย่อมตั้งความเพียร เมื่อมีตนส่งไปแล้ว ย่อมทำให้แจ้งชัดซึ่งปรมาตถสังขจจะด้วยกายและย่อมแทงตลอดเห็นแจ้งปรมาตถสังขจจะ (ปรมาตถสังขจจะ) นั้น ด้วยปัญญาการไม่หลงยึดมั่นทางสุดโต่งสองสายว่ามีและไม่มี เป็นและไม่เป็น และการไม่ยึดมั่นทางสายกลางที่ดำเนินนั้นแหละคือที่สุดแห่งทุกข์ เพราะไม่ยึดมั่นธรรมทั้งปวงนั่นเอง จิตไม่อยู่เหนือสมมติบัญญัติ เพราะจิตนั้นเป็นสมมติบัญญัติสติปัญญานั้นก็เป็นตัวสมมติบัญญัติ เพราะยังอยู่ในกฎแห่งสมมติบัญญัติ ยังไม่ขาดสันตติจากสมมติบัญญัติ เพราะยังไม่ใช้นิโรธธรรม ไม่ใช่นิพพาน นิโรธธรรมหรือนิพพานธรรมนั้นเท่านั้นอยู่เหนือสมมติบัญญัติ เพราะขาดสันตติแล้วจึงอยู่เหนือคำพูด จิตได้สำนึก จิตสำนึก จิตเหนือสำนึก ก็ยังเป็นจิตจิตที่กำลังเจริญวิปัสสนาในขณะที่เป็นสุดมยปัญญาและ จินตามยปัญญาก็คือวิปัสสนิกจะวิจัยวิจารณ์ธรรมขนาดไหนก็ยังยึดมั่นบัญญัติธรรมและวิปัสสนาธรรมแม้เป็นภาวนามยปัญญา ก็ยังมีจิตที่หลงอยู่ ยังมีจิตอยู่ เมื่อไม่มีจิตคือวิญญาณขันธ์มายนาคะ มโนวิญญาณธาตุขันธ์นี้แล้ว ก็เหนือจิตสำนึกทั้งปวงไร้จิตไร้ใจอีกต่อไป เพราะปล่อยวางจิตเองแล้ว เป็นวิสุทธิขั้นที่ ๓ ขั้นวิชิตเป็นธรรมธาตุ เป็นนิพพานธาตุ เป็นอนัตตาธาตุ เป็นวิสุทธิธาตุอย่างสมบูรณ์

ไม่ใช่อุปาทานขันธ ธรรมะที่พระพุทธองค์ตรัสสอนไว้สุขุมลึกซึ้งคัมภีร์ภาพ ยิ่งนัก ไม่ใช่ที่ใครจะหยั่งถึงรู้แจ้งแทงตลอดได้โดยง่ายไตรรัตน์จักรคือพุทธจักร ธรรมจักร สังฆจักร อันเป็นวิวัฏฏจักร อมตจักร นี้ไม่ใช่จะเกิดขึ้นเป็นธรรมชาติ เดียวกันได้โดยง่ายแก่ใครผู้ยังมีอินทรีย์บารมียังไม่แก่กล้า บารมีธรรมยังไม่ สมบูรณ์ เพราะยังมีความยึดมั่นในอินทรีย์ห้าคือรูปกายอันเป็นปทัฏฐานแห่ง ตัณหาอยู่ ยังยินดียึดมั่นในมโนอินทรีย์ อันเป็นปทัฏฐานแห่งอวิชชาอยู่ ยังยินดี ยึดมั่นในรูปกายอันเป็นปทัฏฐานแห่งตัณหาอยู่ ยังยินดียึดมั่นในอรูปกายหรือนามกาย อันเป็นปทัฏฐานแห่งอวิชชาอยู่ จึงไม่สามารถล้ารอกโรคและล้ารอก อวิชชาได้ เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นต้น จึงไม่เกิดขึ้น เพราะไม่ขาด สันตติจากรูปและนาม ยังไม่ขาดสันตติจากสังขารความหลงนึกคิดปรุงแต่ง จึงยังไม่บังเกิดวิสังขาร อันเป็นส่วนแห่งนิโรธธาตุหรือนิพพานธาตุได้ เมื่อใด ที่ขาดสันตติสังขารความหลงนึกคิดปรุงแต่งนั้นแหละ จึงบังเกิดเป็นนิโรธธาตุ หรือนิพพานธาตุได้เป็นอริยสัจ 4 ที่บริสุทธิบริบูรณ์เสร็จสรรพ เพราะเข้าไป สงบระงับตัดขาดจากสังขารความหลงนึกคิดปรุงแต่งทั้งปวง เพราะรู้แจ้ง สมมติสัจจะแบบมายาการและแบบอมายาการโดยธรรมชาติ และรู้แจ้ง ปรมัตถสัจจะแบบมายาการและแบบอมายาการโดยธรรมชาติ ก่อนที่จะเป็น ธรรมชาติอันบริสุทธิ์เช่นธรรมชาติของพระอรหันต์นั้น ก็ต้องเจาะสมมติให้ กระจายให้กระจ่างวิมุตติ ถ้าไม่เจาะให้กระจายก็ไม่กระจ่าง โดยเจาะจากทฤษฎี 62 ทะลุผ่านจิต เจตสิก และวิถิจิต ด้วยหมวดธรรมฝ่ายมรรคหรือฝ่าย อริยมรรคด้วยอนัตตาธรรมเป็นต้น เพราะสภาพธรรมเหล่านั้นล้วนเป็นอนัตตา ทั้งนั้น จึงไม่ควรยึดมั่น พระอรหันต์ท่านจึงไม่มีการหลงสมมติบัญญัติ เพราะ พ้นสมมติแล้ว เป็นวิมุตติแล้ว พระอรหันต์ด้วยกันย่อมรู้ว่า ไม่มีใครบรรลุละไ รแต่สว่างเกิดขึ้น ความมืดก็หายไป ไฟดับไป ความร้อนก็หมดไป ฉลาดเกิดขึ้น ว่างก็หายไป แต่นั่นเอง จึงไม่ไปสมมติว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ไม่สมมติว่าเป็นอรหันต์

ด้วย เพราะพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นพันรูปนาม พ้นจากความยึดมั่นถือมั่น สังขารคิดปรุงแต่งทั้งปวง การบรรลุละธรรมของพระอริยบุคคลจึงเกิดขึ้นใน ช่วงขณะจิต คือ

1. โสตาปัตติผลเกิดขึ้นท่ามกลางเห็นว่าเที่ยงและขาดสูญ หรือ ผุดขึ้น ท่ามกลางมีจกาทิฏฐิและสัมมาทิฏฐิ

2. สกิทาคามีผลผุดขึ้นท่ามกลางเห็นว่ารักและชัง ชอบและไม่ชอบ พอใจและไม่พอใจ ยินดีและยินร้ายชนิดหยาบๆ หรือ ผุดขึ้นท่ามกลางเห็นว่า สุขและทุกข์

3. อนาคามีผลผุดขึ้นท่ามกลางเห็นว่ารักและชัง ชอบและไม่ชอบ พอใจและไม่พอใจ ยินดีและยินร้ายชนิดกลางๆ หรือ ผุดขึ้นท่ามกลางเห็นว่า งามและไม่งาม

4. อรหัตตผลผุดขึ้นท่ามกลางเห็นว่ารักและชัง ชอบและไม่ชอบ พอใจ และไม่พอใจ ยินดีและยินร้ายชนิดละเอียดที่สุดๆ หรือ ผุดขึ้นท่ามกลางเห็นว่า มีตนและไม่มีตน

อรหัตตมรรคแยก रूपแยกนามแยกหญิงแยกชายได้แล้ว เป็นอรหัตตผล ผุดขึ้นท่ามกลางสมมุติทั้งปวง เป็นวิมุตติ วิสุทธิธรรม วิสุทธิขันธ เพราะบรรล รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจจะสมบูรณ์ บรรลารู้แจ้งปรมัตถสัจจะสมบูรณ์ บรรล รู้แจ้งแทงตลอดปรมัตถสัจจะสมบูรณ์ เพราะนิโรธธรรมหรือนิโรธสัจจะผุดขึ้น ท่ามกลางสมุทัยสัจจะและอริยมรรคสัจจะแล้วดับลงไม่มีเหลือกิเลสอาสวะ สอุปาทิเสสนิพพานก็ผุดขึ้นท่ามกลางโลกกับธรรมแล้วดับลงไม่มีเหลือกิเลส อาสวะ อนุปาทิเสส นิพพานธรรมก็ดับระหว่างรูปและอรูปเป็นธรรมธาตุล้วนๆ ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานระหว่างรูปฌานและอรูปฌานฉะนั้น นั้นแล การบรรลุละของพระอริยบุคคลเหล่านี้ ก็คือรู้แจ้งธรรมอันเป็นฝ่าย วิปัสสาสนธรรม ก็ไม่เห็นผิดจากความเป็นจริงในวิปัสสาสนธรรม ทั้ง 4 ด้านนั้น

โดยการเรียนรู้แจ้งว่า เบญจขันธ์ที่เกี่ยวข้องกับวิปัสสาสนธรรมนั้นเป็นของไม่เที่ยง ไม่สุข ไม่งาม และไร้ตัวตน เมื่อรู้แจ้งแทงตลอดวิปัสสาสนธรรมเหล่านี้ได้ ก็เกิดเป็นวิมุตติธรรม นิโรธธรรม อนัตตาธรรม สุนฺณตาธรรม อัปยาगतธรรม นิพพานธรรม มหานิพพานธรรม อมตมหานิพพานธรรม อมตธรรม อมตนิพพานธรรม อมตมหานิพพานธรรม อุตตมพุทธ อมตมหานิพพานธรรม นั้นเอง ธรรมทั้งหมดเหล่านี้เป็นวิริยภาวนา อันพ้นจากวิภวสังสาร คือ พ้นจาก วิภวจักรและสังสารจักรนั่นเองทางสายกลางจึงเป็นทางดำเนินเพื่อการหลุดพ้น อย่างแท้จริง ผลที่เกิดขึ้นก็ว่างจากการปรุงแต่งล้วนๆ (สุญญตา) เป็นกลาง ล้วนๆ (อัปยาगत) เป็นสภาวะลักษณะแห่งพระอรหันต์ เช่น สภาวะที่นอก เที่ยงเหนือไม่เที่ยง นอกสุขเหนือทุกข์ นอกงามเหนือไม่งาม นอกอรรถาเหนือ อนัตตา (อนัตตาฝ่ายสมุทัย) นอกกรรมขาวเหนือกรรมดำ นอกกุศลเหนืออกุศล นอกเหตุเหนือผล นอกดีเหนือชั่ว นอกถูกเหนือผิด นอกได้เหนือเสีย นอกไป เหนือมา นอกเกิดเหนือดับ นอกกล้าเหนือกลัว นอกทำเหนือไม่ทำนอกพหุติ จิตเหนืออพหุติจิต นอกรู้เหนือไม่รู้ นอกความหลงในโลกเหนือความหลงใน ธรรมในระดับสมมติและปรมาตมทั้งหมด สภาพทั้งหมดนี้เป็นการปลดแอกคู่ อันเป็นแอกแห่งสมมติบัญญัติโดยลำดับและไม่ยึดมั่นทางดำเนินสายกลาง ด้วย เหมือนใบบัวไม่ติดน้ำ ฉันใดก็ฉันนั้น

อนึ่ง ผลที่เกิดขึ้นจากการลบความหลงยึดมั่นในสมมติบัญญัตินั้น คือ

- 1) ทำให้รู้แจ้งสมมติสัจจะและปรมาตมสัจจะตามความเป็นจริง
- 2) ทำให้เกิดมี ความบริสุทธิ์แห่งกาย วาจาและใจ ในระดับโลกียะหรือ โลกุตระมีความบริสุทธิ์ ในระดับโลกียะ ทั้งที่มีชีวิตอยู่และไม่มีชีวิตอยู่ และมีความบริสุทธิ์ในระดับ โลกุตระ ทั้งที่มีชีวิตอยู่และไม่มีชีวิตอยู่ ผู้ที่ลบความหลงยึดมั่นในสมมติ บัญญัติบางส่วนได้บ้างแล้วมีความบริสุทธิ์ในระดับโลกียะนั้น คือเป็นปุุชชน ผู้เป็นกัลยาณชน ส่วนผู้ที่ลบความหลงยึดมั่นในสมมติบัญญัติได้แล้วมี

ความบริสุทธิ์ในระดับโลกุตระนั้น คือเป็นพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบัน จนถึง พระอนาคามี จำพวกพระเสขบุคคล เป็นอุภโตภาควิมุตติบุคคลคือ พระอรหันต์ผู้เป็นพระอเสขบุคคลผู้หลุดพ้นด้วยเจตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ หรือ เป็นปัญญาวิมุตติบุคคลคือพระอรหันต์ผู้เป็นพระอเสขบุคคลผู้หลุดพ้น ด้วยปัญญาวิมุตติ นอกจากนี้ ผล หรือ ประโยชน์ของการลบสมมติบัญญัติ ระดับโลกียะนั้น คือ มีสุขภาวะอย่างไม่ประมาท ดำรงชีวิตอยู่กับโลกสมมติ บัญญัติอย่างรู้เท่าทัน ไม่ขาดไม่เกินไม่เพลิดเพลนจนเกินขอบเขตจนลืมนอง ดูสัจธรรมของจริงว่าชีวิตไม่ยั่งยืน ต้องพลัดพรากจากไปในที่สุด ส่วนระดับ โลกุตระนั้น ก็คือ เป็นพระอริยบุคคล 7 จำพวก ได้แก่ อุภโตภาควิมุตติ ปัญญาวิมุตติกายลักขี ทิฏฐิปัตตะ สัทธาวิมุตติ อัมมานุสारीและสัทธานุสारी เหล่านี้ พระอริยบุคคล 7 จำพวก นี้ ก็คือ พระอริยบุคคลทั้ง 4 จำพวก ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามีและพระอรหันต์นั่นเอง การที่ จะได้เป็นพระอริยบุคคลทั้ง 4 จำพวก นี้ก็ด้วยการปฏิบัติตามอริยมรรค ประกอบด้วยองค์แปด จึงสมดังพระพุทธพจน์ว่า

“สุภทฺทะ ในธรรมวินัยใด ไม่มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ในธรรม วินัยนั้น ไม่มีสมณะที่ 1 สมณะที่ 2 สมณะที่ 3 หรือ สมณะที่ 4 ในธรรมวินัยใด มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ในธรรมวินัยนั้น มีสมณะที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 หรือ ที่ 4 สุภทฺทะ ในธรรมวินัยนี้ มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ในธรรมวินัยนี้ เท่านั้น มีสมณะที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 หรือ ที่ 4 สัทธินอื่นๆ ว่างจากสมณะผู้รู้ทั่วถึง ก็ภิกษุเหล่านี้พึงอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย” (ที.มหา. (ไทย) 10/138/145)

## บรรณานุกรม

คณะกรรมการแผนกวิชาการแห่งกองการวิปัสสนาธุระ (ผู้แปลและเรียบเรียง). (2512). **อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ 1-9**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ม.ป.พ..คณะศิษย์พระกรรมฐาน. (2540). **ปฏิบัติปจฺจนาวิสัชนา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :เรือนแก้วการพิมพ์.

จันทร์ชนันท์ สิงห์หัต. (2537). **ศึกษาเปรียบเทียบพระคัมภีร์เรื่องนิพพานในวิสุทธิมรรคและสังกาวดารสูตร**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.

จำลอง ดิษยวณิช. (2549). **วิปัสสนากรรมฐานและเชวณอารมณ์**. พิมพ์ครั้งที่ 2. เชียงใหม่ : หจก. เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์.

ชาญณรงค์ บุญหนุน. (2540). **ทฤษฎีความจริงในพุทธปรัชญาเถรวาท**. วิทยานิพนธ์ปริญญา อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา . บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บุญมี เมธางกูร และ วรณสิทธิ์ ไชยยะเสวี. (2530). **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหปริจเฉทที่ 1**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ :ดวงดีการพิมพ์.

บุญมี เมธางกูร. (2545). **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหปริจเฉทที่ 1-9**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : เลียงเชียง.

พระเทพมุนี (วิลาศ ญาณวโร). (2526). **โพธิธรรมทีปนิ**. กรุงเทพฯ : มิตรสยาม.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2531). **พุทธธรรม**. (ฉบับขยายความ). พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2532). **การศึกษาที่สากลบนรากฐานแห่งภูมิปัญญาไทย**. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์ พรินต์.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2546). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย.

พระธรรมวิสุทธิมงคล. (2546). **หยดน้ำบนใบบัวคิณธรรมและชีวประวัติของหลวงตามหาบัว ญาณสัมปันโน**. กรุงเทพฯ : ศิลปสยามบรรจุภัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2550). **วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม**. กรุงเทพฯ : สถาบันสันติธรรม.

พระพุทธโฆสะ. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) (ผู้แปลและเรียบเรียง). (2548). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด.

พระมหากัจจายนเถระ. พระคันธสาราภิวังศ์ (ผู้แปล). (2550). **เนตติปกรณ์**. กรุงเทพฯ : หจก. ไทยรายวันการพิมพ์.

พระมหากัจจายนเถระ. สมพร ศรีวราทิพย์ (ผู้แปล). (2545). **เนตติปกรณ์**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา.

พระมหาฉลวย สิงห์แจ่ม. (2546). **การศึกษาวิเคราะห์เรื่องอวิชชาในพระพุทธศาสนาเถรวาท**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา . เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

พระมหาอำนาจ อานนุโ (จันทร์เปล่ง). (2542). **การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท**. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา . บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย.

พระญาณสิทธาจารย์ (หลวงปู่สิม พุทธาจาโร). (2556). **พระธรรมเทศนา 5 พระญาณสิทธาจารย์ (หลวงปู่สิม พุทธาจาโร)**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : วิสuddา อินเทอร์เน็ต จำกัด.

พระราชวรมนี (ป.อ. ปยุตฺโต). (2530). **ปรัชญาการศึกษาไทย**. กรุงเทพฯ :  
มหาวิทยาลัยวงรัตนราชวิทยาลัย.

พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล). (2552). **หลวงปู่ฝากไว้**. พิมพ์ครั้งที่ 1.  
กรุงเทพฯ : พี.เอ.ลีฟวิ่ง จำกัด.

พระวิชัย โพธิ์นอก. (2550). **อริยธรรมในพระสูตรต้นตอปัญหาที่มีผลต่อปัญหา  
และแนวทางการแก้ไขปัญหาในสังคมไทย**. วิทยานิพนธ์ศิลป  
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา . บัณฑิตวิทยาลัย :  
มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (2538). **ปรมาตมโชติกปฏิจจนูปาทที่ปนี**.  
กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) . พระคันธสาราภิงค์ (ผู้แปล). (2551).  
**มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน**. พิมพ์ครั้งที่ 3. นครปฐม :  
หจก. ซีเอไอ เซนต์เตอร์ จำกัด.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) . พระคันธสาราภิงค์ (ผู้แปล). (2550).  
**วิปัสสนาญ เล่ม 1-2**. พิมพ์ครั้งที่ 1. นครปฐม : หจก. ซีเอไอ  
เซนต์เตอร์ จำกัด.

พระอนรุทธเถระ. พระญาณธชะ. พระคันธสาราภิงค์ (ผู้แปล). (2546).  
**อภิมมัตถสังคหะและปรมาตมที่ปนี**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ :  
หจก. ไทยรายวันการพิมพ์.

พระอนรุทธเถระ. พระสมังคละสาหมิ. มหามกุฏราชวิทยาลัย (แปล). (2539).  
**อภิมมัตถสังคหะและอภิมมัตถสังคหะภาววินิฎฐิกา**. พิมพ์ครั้งที่ 6.  
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต. (2513). **มุตโตทัย**. กรุงเทพฯ : สุทธิสารการพิมพ์.  
ภัชกรบถ ฤทธิไธม. (2550). **วิเคราะห์คำสอนที่ใช้เพิกถอนมิจฉาทิฏฐิก่อน**

**การบรรลุมรรคของพุทธสาวก**. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร  
มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา . บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วัชรระ งามจิตรเจริญ. (2544). **นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท : อัตตาหรือ  
อนัตตา**. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชา  
ปรัชญา . บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สยาม ราชวัตร. (2553). **วิธีการอ้างเหตุผลเพื่อยืนยันความมีอยู่ของโลก  
หน้าในพระพุทธศาสนาเถรวาท**. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร  
ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา . บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ฯ (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถระ).  
(2553). **สัมมาทิฏฐิตามพระเถระอธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ**.  
พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สุจินต์ บริหารวนเขตต์. (2536). **ปรมาตมธรรมสังเขปจิตตสังเขปและภาคผนวก**.  
กรุงเทพฯ : หจก. โรงพิมพ์ชวนพิมพ์.

หลวงพ่อดิ วิจิตรตมโม. (2553). **ทางเดินสู่พระนิพพาน**. พิมพ์ครั้งที่ 4.  
กรุงเทพฯ : ที่คิวพี.

อภิมมัตถสังคหะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. นายวิศิษฐ์  
ชัยสุวรรณ (ผู้เรียบเรียง). (2550). **คู่มือการศึกษาพระอภิมมัตถทาง  
ไพบรณีย์ เรื่อง สาระนำรู้เกี่ยวกับพระอภิมมัตถ**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิ  
เผยแผ่พระสัทธรรม.

อัษฎางค์ สุวรรณมิตสละ. (2551). **ศึกษาไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา  
ตามหลักสติปัฏฐาน 4 เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา  
7 เดือน**. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา  
วิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.